

УДК 378.66:37.013:351.84

Л. Кривачук

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ
БЕЗДОГЛЯДНИХ І БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ:
ОКРЕСЛЕННЯ СПЕЦИФІКИ**

Акцентовано увагу на проблемі поширення в Україні дитячої бездоглядності та безпритульності. Обґрунтовано необхідність врахування окресленої специфіки досліджуваного феномена у процесі державно-управлінської діяльності щодо запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності, а також надання державними службовцями соціальних послуг бездоглядним і безпритульним дітям.

Ключові слова: бездоглядні діти, безпритульні діти.

Явище дитячої бездоглядності та безпритульності є складним і неоднозначним феноменом. Потрібно зазначити, що, не зважаючи на те, що з кожним роком ця проблема стає все нагальнішою, в Україні не ведеться державна статистика щодо бездоглядних і безпритульних дітей. Однак деякі уявлення про чисельність дітей цієї категорії можемо отримати зі статистики щодо кількості вилучених із вулиці дітей, зокрема й тих, які жебракують і є безпритульними, та кількості дітей, які перебували у притулках для дітей. Однією з форм вилучення дітей з вулиці є проведення профілактичних рейдів “Діти вулиці”, “Вокзал”, відвідування сімей. Зокрема, станом на 01.01.2013 р. упродовж року було виявлено під час рейдів 15 988 дітей. У притулках для дітей станом на 01.01.2013 р. упродовж року перебувало 7 298 дітей [1, 2]. Під час профілактичних рейдів дітей виявляли не лише на вулиці, а й у комп’ютерних клубах та розважальних закладах, де вони перебували під час навчальних занять або в нічні години, а також у сім’ях під час проведення соціального інспектування (при виявленні загрози життю і здоров’ю дитини, насильстві та жорстокому ставленні до дітей їх вилучали із сім’ї). У сучасних складних політичних умовах кількість бездоглядних та безпритульних дітей значно зросла, у зв’язку проблемою переселення значної кількості сімей з дітьми з Донецької та Луганської областей. Відтак, проблема здійснення соціально-правового захисту дітей цієї категорії на державному рівні є надзвичайно актуальною.

Проблему соціально-правового захисту дітей досліджували у багатьох аспектах низка науковців: М. Батенчук, О. Безпалько, І. Горобець, Н. Гусак, І. Зверева, О. Кабанець, А. Капська, О. Карпенко, З. Кияниця, О. Лісовець, Н. Максимова, М. Мельник, Ж. Петрочко, О. Потопахіна, Т. Прітченко, І. П’єша, Н. Романова, Ю. Саєнко, Т. Семигіна, С. Толстоухова, І. Цибуліна тощо. Вітчизняному та зарубіжному досвіду подолання дитячої бездоглядності та безпритульності присвячені праці: О. Безпалько, А. Бикова, В. Вакуленко, І. Горобець, Л. Гурковської, І. Долі, Т. Журавель, І. Звереві, А. Зінченка, А. Капської, Л. Оліференко, Ж. Петрочко, І. П’єші тощо. Водночас державно-управлінський аспект проблеми є малодослідженим.

Метою статті є дослідження актуальних проблем поширення дитячої бездоглядності та безпритульності в сучасній Україні та окреслення специфіки цього феномена.

Розглядаючи проблему дитячої бездоглядності та безпритульності, доцільно уточнити сутність понять “бездоглядні діти” та “безпритульні діти”. Зокрема, на законодавчому рівні, поняття “безпритульні діти” вперше в Україні було введено у 2001 р. в Законі України “Про охорону дитинства” (№ 2402-III від 26.04.2001 р.) [3], де цей термін визначено так: “безпритульні діти” – це “діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім’ю або дитячі заклади, де вони виховувались і не мають певного місця проживання”. У Законі України “Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей” (№ 2623-IV від 02.06.2005 р.) [4] міститься таке визначення: “безпритульні діти” – це “діти, які були вимушені залишити або самі залишили сім’ю чи дитячі заклади, де вони виховувались і не мають певного місця проживання”.

Важливо звернути увагу, що в сучасному законодавстві України відсутнє визначення поняття “бездоглядні діти”. Тому наведемо тлумачення цієї дефініції, яке наводиться в науковій літературі. Одним із найбільш вдалих трактувань цього поняття є, на нашу думку, визначення, сформульоване І. Горобець, а саме: “бездоглядні діти” – це “діти, які мають сім’ю та визначене місце проживання, однак не забезпечені сприятливими умовами для духовного чи фізичного розвитку” [5].

Ґрунтовність висвітлення будь-якого явища залежить від аналізу виникнення та стійкості його причинно-наслідкових зв’язків. З огляду на зазначене, розглянемо основні причини, які детермінують явище дитячої бездоглядності та безпритульності в сучасній Україні.

Певний висновок щодо причин дитячої бездоглядності та безпритульності можна зробити на основі даних про основні причини потрапляння дітей в притулки для дітей. Зокрема, станом на 01.01.2013 р. упродовж року діти потрапляли в притулки для дітей з таких основних причин: вилучення дітей з сім’ї – 4 297 дітей (58,9% від загальної кількості дітей, які перебували в притулках для дітей упродовж року); самовільне залишення сім’ї – 1 891 дитина (25,9%); самостійне звернення – 450 дітей (6,2%); самостійне залишення інтернатних закладів – 182 дитини (2,5%); знайдені на вулиці – 178 дітей (2,4%); внаслідок фізичного насильства – 50 дітей (0,7%); залучення до найгірших форм дитячої праці (порно-секс бізнесу, експлуатації) та торгівлі дітьми – 7 дітей (0,1%) [6]. Доцільно зауважити, що в країні впродовж останніх років збільшується частка дітей, які потрапили в притулок, внаслідок їх вилучення з сім’ї (у 2005 р. – 22,5%; станом на 01.01.2013 р. – 58,9%), що особливо турбує.

Досліджуючи механізми державного управління у сфері протидії дитячій безпритульності та бездоглядності, І. Горобець виокремлює такі причини цього явища: економічні (економічна криза, бідність сімей з дітьми, безробіття або надмірна зайнятість батьків); соціальні (ослаблення сімейних традицій, криза сім’ї, збільшення розлучень, жорстоке поводження з дітьми); психологічні (уразливість дитячої психіки, прагнення дитини до незалежності, недоліки виховання); медичні (поширення алкоголізму, наркоманії, зростання генетично обумовлених психічних захворювань серед дорослого населення та дітей); правові (недостатньо чітко розроблений механізм профілактики дитячої безпритульності та бездоглядності); педагогічні (негативний мікроклімат у шкільному колективі, незадовільний стан розвитку дитячих позашкільних закладів тощо) [7].

Розуміння основних причин дитячої бездоглядності та безпритульності в сучасній Україні дає змогу розібратися у специфіці цього явища, яку треба враховувати в державно-управлінській діяльності щодо запобігання дитячій

бездоглядності та безпритульності. Тому, вважаємо за доцільне виокремити специфічні особливості бездоглядних і безпритульних дітей.

Бездоглядні та безпритульні діти в Україні – це переважно особи віком до 14 років. Самостійно діти ідуть з дому, починаючи з 6 років. Це підтверджується віковою характеристикою вихованців притулків для дітей. Станом на 1 січня 2012 р. (за підсумками року), найчисельнішу групу становили діти віком від 6 до 14 років – 59,1% (6 565 осіб); діти віком від 15 до 17 років – 22,5% (2 499 осіб); діти віком від 3 до 5 років – 18,4% (2 043 особи). Розподіл за статтю свідчить, що частка хлопців вища, ніж частка дівчат і становить приблизно 54,4% – хлопці; 45,6% – дівчата [8].

Бездоглядні та безпритульні діти активно мігрують із регіону в регіон. Причому міські діти дещо більше від своїх сільських однолітків мігрують по країні (зокрема, з числа дітей, які перебували у притулках для дітей: діти-міські жителі – 53,9%, діти-сільські жителі – 46,1%). Водночас характеристика бездоглядних і безпритульних дітей, які перебували в притулках для дітей, має свої регіональні особливості. За даними Міністерства соціальної політики України станом на 01.01.2013 р. упродовж року найбільше таких дітей перебувало в притулках Одеської області (1 318 осіб), Дніпропетровської області (950 осіб), Донецької області (503 особи), Запорізької області (479 осіб), Луганської області (413 осіб); найменше – в притулках м. Севастополя (53 особи), Черкаської області (77 осіб), Тернопільської обл. (84 особи) [9].

Серед бездоглядних і безпритульних дітей більша частина – з неблагополучних сімей, кожна четверта дитина – з нормальної сім'ї, у кожній шостій дитини – сім'ї немає. Здебільшого, батьки бездоглядних дітей ведуть асоціальний спосіб життя, зловживають алкоголем, наркотиками, мають проблеми із законом. Із неповних сімей частіше йдуть на вулицю саме хлопці, тоді, як із повних сімей – дівчата. Із благополучних сімей дитина іде з дому на вулицю через конфлікти з батьками, переважно в період кризи перехідного віку 12 – 13 років. Орієнтовно половина бездоглядних і безпритульних дітей офіційно проживає у рідних сім'ях, кожна четверта дитина в сім'ях родичів чи друзів, кожна двадцята – в інтернатах чи сім'ях опікунів. При цьому майже половина дітей, які перебувають у стані бездоглядності чи безпритульності, жебракують, не ідентифікують себе з рідною сім'єю тощо [10]. Внаслідок розлуки з сім'єю дитина відчуває зраду, непотрібність, самотність, що спричиняє захисні реакції протесту, розвиток депресивного стану. У дитини з'являється недовіра до дорослих, вона замикається в собі, не хоче згадувати про сім'ю, розповідати про неї. Типовими особливостями бездоглядних і безпритульних дітей є особливості спілкування: зверхність, нервовість, бажання якнайшвидше встановити комунікативні зв'язки. Невміння спілкуватися зумовлює захисні форми поведінки, зокрема неадекватну лояльність або агресивність.

Для бездоглядних і безпритульних дітей характерними є слабе здоров'я, наявність шкідливих звичок. За даними Міністерства соціальної політики України, щодо характеристики стану здоров'я вихованців притулків для дітей, то станом на 01.01.2013 р., найпоширенішими є хвороби органів дихання (21,9%), деякі інфекційні та паразитарні хвороби (16,7%), зокрема: туберкульоз (0,7%), хвороба, зумовлена ВІЛ (0,3%), розлади психіки та поведінки (8,7%) [11].

За даними Державного інституту сімейної та молодіжної політики, серед захворювань, які є найбільш типовими для бездоглядних і безпритульних дітей, фахівці називають: шкірні захворювання, коросту (79%); паразитарні захворювання (75%); застудні захворювання (46%); розлади психіки та поведінки, неврози, психози

(24%); венеричні захворювання (20%); енурез (18%); інфекційні захворювання (13%); розлади та затримку психічного розвитку (11%). Окрім перелічених, найпоширеніших діагнозів, фахівці також звертають увагу на такі: вірусні інфекції, туберкульоз, вегето-судинна дистонія, анемія, алергія, гастрит, хвороби дихальних шляхів, сколіоз, астенично-невротичний синдром, СНІД тощо [12]. Доцільно зазначити, що бездоглядні та безпритульні діти втягуються в сексуальні стосунки дуже рано (перший сексуальний досвід вони набувають у 12 – 13 років), що сприяє поширенню захворювань, які передаються статевим шляхом (зокрема ВІЛ/СНІД) та формує брутальне ставлення до стосунків чоловіка й жінки та щодо майбутніх сімейних взаємин.

Особливе занепокоєння викликає рівень освіти бездоглядних і безпритульних дітей, оскільки такі діти часто (або взагалі) не відвідують школу. Щодо рівня розвитку бездоглядних і безпритульних дітей, то специфічними особливостями є: затримка психічного розвитку (99%); соціально-педагогічна занедбаність (42%); низький рівень навчальної мотивації (14%); низький рівень самооцінки (9%); низький рівень пізнавальних процесів, запам'ятовування, низька концентрація уваги (7%). Також спостерігається слабкість інтелектуального розвитку, фізична відсталість тощо. Звичними для бездоглядних і безпритульних дітей є прояви девіантної поведінки, яку вони вважають нормальною. Часто бездоглядні та безпритульні діти зазнають насильства, жорстокого ставлення (як з боку однолітків, так і від старших осіб), переживають психічні травми, стреси. Особливості стану дітей, які пережили насильство та жорстоке поводження з ними, мають, на думку фахівців, такі характерні риси: агресивність (43%); заляканість, страх (40%); відчуття невпевненості, низька самооцінка, тривожність (38%); замкненість (30%); недовіра до навколишніх, депресія (24%); небажання говорити, спілкуватися (16%); емоційна нестабільність (13%) [13].

Окремо потрібно згадати про дітей, які безпритульнічають і жебракують. У таких дітей існує споживацьке ставлення до будь-кого, хто може щось дати, при цьому їм не властива щира вдячність, хоча часто її вдають. Діти зі стажем перебування на вулиці не мають докорів сумління через те, що вони жебракують, вдаються до крадіжок, вчиняють інші протиправні дії. Лише окремі діти соромляться свого способу життя. У бродяжництві дітей передусім приваблює почуття свободи, яка реально проявляється у всюдозволеності, зокрема щодо вживання алкоголю, наркотиків, сексу; відсутності норм, правил (регламентованості) поведінки; безконтрольності (уявна самостійність, дорослість); відсутності обов'язків, необхідності систематично навчатися; безвідповідальності та безкарності.

Шляхи для власної самореалізації бездоглядні та безпритульні діти знаходять у вуличних об'єднаннях. Ступінь самоорганізації в різних об'єднаннях таких дітей сильно коливається: від стихійної, спонтанної взаємодії до стійкої ієрархії з впливовим лідером, причому чим важчі умови виживання, тим вища організованість і структурованість групи.

Для дітей, які тривалий час (щонайменше півроку) проживають на вулиці, характерними проявами є: агресивність (54%); девіантна поведінка, крадіжки, брехня (54%); тривожність (16%); недовіра до довколишніх (16%); імпульсивність, нерівноваженість, емоційність (13%). Для вихованців інтернатних закладів характерними є: відчуття невпевненості в собі, низька самооцінка (32%); замкненість (22%); агресивність (16%); тривожність (13%); девіантна поведінка

(11%). Діти, які виховуються в асоціальних сім'ях, мають такі специфічні прояви поведінки та розвитку, як: агресивність (37%); тривожність (26%); заляканість, страх (24%); девіантна поведінка (21%); емоційна нестабільність (18%); відчуття невпевненості, низька самооцінка, замкненість (16%); занедбаність (10%) [14]. Поміж собою бездоглядні та безпритульні діти намагаються показати перевагу над "благополучними" дітьми, бо володіють свободою, самостійністю, однак глибоко в душі часто заздять їм. Незважаючи на важкі умови, в яких доводиться жити бездоглядним і безпритульним дітям, у більшості із них, як правило, не виникає образи на навколишній світ і вони не налаштовані вороже до людей (суспільства) загалом. Радше, навпаки, вони прагнуть, щоб їх зрозуміли, виявляли до них увагу, вони йдуть на контакт, якщо їм не загрожує небезпека [15].

Отже, для бездоглядних і безпритульних дітей характерними є такі їх специфічні особливості:

- вікові особливості – більшість бездоглядних і безпритульних дітей віком від 6 до 14 років;

- гендерні особливості – серед бездоглядних і безпритульних дітей частка хлопців більша, ніж дівчат;

- особливості сімейного оточення – більшість бездоглядних і безпритульних дітей є із неблагополучних і неповних сімей;

- особливості фізичного розвитку – слабке здоров'я; найбільш характерними є такі захворювання: шкірні; паразитарні; застудні; розлади психіки, неврози, психози; кишково-шлункового тракту; інфекційні; захворювання, що передаються статевим шляхом тощо;

- особливості соціального розвитку – низький рівень освіти та загальної культури; соціально-педагогічна занедбаність; низький рівень навчальної мотивації, самооцінки, пізнавальних процесів тощо;

- особливості психічного розвитку – характерними проявами є агресивність, показна незалежність, брехливість, тривожність, недовіра до довколишніх, імпульсивність, вразливість, емоційна нестабільність, замкненість, заляканість, страх тощо;

- особливості поведінки та способу життя – характерними є девіантна поведінка дітей, бродяжництво та жебрацтво; діти часто зазнають насильства, жорстокого поводження з ними, а також самі можуть бути агресивними та вчиняти насильство щодо інших.

Окреслену специфіку феномена дитячої бездоглядності та безпритульності, зокрема рівень соціального та фізичного розвитку, психологічний стан, поведінкові прояви бездоглядних і безпритульних дітей потрібно враховувати у формуванні та реалізації державної політики у сфері охорони дитинства в Україні у процесі державно-управлінської діяльності щодо запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності, а також надаючи соціальні послуги бездоглядним і безпритульним дітям.

Література

1. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства [Електронний ресурс] : стат. зб. за 2012 р. / Державна служба статистики України ; [відп. за вип. І. В. Калачова]. — К. : ДССУ, 2013. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

2. Соціальний звіт за 2012 рік [Електронний ресурс] / Міністерство соціальної політики України. — Режим доступу : <http://www.mlsp.kmu.gov.ua/document/152068/2012.doc>.

3. Про охорону дитинства [Електронний ресурс] : Закон України № 2402-III від 26.04.2001 р. (із змінами). — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

4. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей [Електронний ресурс] : Закон України № 2623-IV від 02.06.2005 р. (із змінами). — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>.

5. Горобець І. В. Проблеми законодавчого забезпечення державної політики щодо дитячої безпритульності та бездоглядності / І. В. Горобець // Актуальні проблеми державного управління [Текст] : зб. наук. пр. — Вип. 3 (39). — Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. — С. 44.

6. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства...

7. Горобець І. В. Механізми державного управління у сфері протидії дитячій безпритульності та бездоглядності в Україні [Текст] : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. держ. упр. : 25.00.02 “Механізми державного управління” / І. В. Горобець. — Івано-Франківськ : [б. в.], 2012. — С. 13.

8. Діти, жінки та сім'я в Україні [Електронний ресурс] : стат. зб. за 2011 р. / [відп. за вип. І. В. Калачова] ; Державна служба статистики України ; — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

9. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства...

10. Проблеми бездоглядності і безпритульності дітей в Україні [Текст] : Державна доповідь про становище дітей в Україні. — К. : Держ. інст. проблем сім'ї та молоді, 2004. — С. 19—21.

11. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства...

12. П'єша І. В. Соціальна допомога безпритульним та бездоглядним дітям, що надається закладами та організаціями різного підпорядкування / І. В. П'єша // Український соціум [Текст]. — 2007. — № 5/6 (22/23). — С. 49.

13. Там само. — С. 50, 51.

14. Там само. — С. 51.

15. Проблеми бездоглядності і безпритульності дітей в Україні... — С. 29.

L. Kryvachuk

CURRENT PROBLEMS OF SOCIAL AND LEGAL PROTECTION OF NEGLECTED AND HOMELESS CHILDREN: OUTLINING SPECIFICS

The article emphasizes the problem of distribution of child neglect and homelessness in Ukraine. The necessity to consider the outlined specificity of the phenomenon in the process of the state administrative activity towards prevention of child neglect and homelessness and to provide neglected and homeless children with social services is substantiated.

Key words: neglected children, homeless children.